

תגובות על האנטישמיות בפולין ברומאנים של מיכאל בורשטין

א

הרומאנים בידיש שנוצרו בפולין בתקופה שבין שתי מלחמות העולם שולטים בהם מגמות ויסודות מימטיים. כמונחים המקובלים כביקורת של התקופה ניכרת בהם הנטייה 'הריאליסטית', הגובלת לעתים כנאטוראליזם, בהתייחסות הישירה למציאות האקטואלית, שמחבריהם של רומאנים אלה ניסו לשקף אותה, לפי הבנתם, כנאמנות מירבית. סיפורת רומאניסטית זאת לא הרחיקה לכת בדרך כלל אל העבר הרחוק ונאחזה בתיאוריה ביהדות פולין בדורות האחרונים. ברובה הגדול ספרות זאת אינה חורגת מן הגבולות של המאה העשרים, ובנסיגותיה אחורה היא נזקקת לכל היותר לסופה של המאה ה-19. הרומאן בידיש באותה תקופה ניתן להגדירו כיהודוצנטרי. כמו רובה של ספרות יידיש החדשה גם הרומאן הוא 'חילוני' בעיקרו. הוא נזקק הרבה לתמורות המודרניות, שהחלו בחברה היהודית לנגד עיני הסופרים, שרובם ככולם גדלו בחברה היהודית המסורתית ועזבוה. העמדה 'החילונית' באה לביטוי ברומאנים אלה גם כאשר במבט אחורה קרה שהסופרים נכנעו לרגשות נוסטאלגיים אל צורות החיים שקודם לכן מאסו בהן. ניכר עניינה הרב של הסיפורת הרומאניסטית בבעיות חברתיות, אידיאולוגיות, לעיתים תוך מעורבות פוליטית בולטת, וזאת מנקודת תצפית של בני-בית, עדים ישירים למתרחש סביבם. קרוב לוודאי שבנטיות האמורות ברומאן בידיש בפולין בין שתי מלחמות העולם כא לביטוי העניין הרב במציאות האקטואלית הסובבת לא רק של הסופרים עצמם. יש סימנים ברורים לכך שקוראי יידיש בכל הרמות העדיפו את הקרוב והמוכר להם אף ביצירה ספרותית שהיא בדיונית ביסודה.¹ ברומן בידיש מתקופה זו צפויה אפוא נאמנות בסיסית,

1 רומאנים הלא-קאנוניים הרבים שהופיעו בהמשכים כעיתונות בידיש, גם בהם שלטה הנטייה לתיאורים של סביבה קרובה ומוכרת לקורא של עיתונות זאת. הדבר בא לביטוי בולט ביותר בתת-כותרות של רומאנים אלה המכריזות בפירוש על הרקע הפולני-יהודי והאקטואלי למסופר בהם. לשלושת הרומאנים בהמשכים של הסופר ישראל ראבאן שנדפסו בעיתון 'היינט' בשנים 1929-1936 תת-כותרת אחת, המזהה את הרקע המציאותי של רומאנים אלה: 'ראַמאַן פֿון ייִדישן לעבן אין פּוילן' (ח' שמרוק, 'ספרות ה"שונד" בידיש', תרביץ, נב [1983], עמ' 347). חלק ניכר מן הרומאנים בהמשכים אינו אלא עיבוד מיהד של רומאנים, שהופיעו כשפות אחרות ללא כל קשר ליהודים. בעיבודים אלה היה הייהוד חלק אורגאני מהעתקתם מסביבה זרה לריכוזים יהודיים גדולים, כמו וארשה. כך נהג בשביס עם רומאן גרמני (ראה שם, עמ' 339-340), וכך נהג המעבד של רומאן דני בשביל העיתון 'היינט' בשנת

30 ע 10 (1987)

אמנם לעתים פשטנית, למציאות הסובבת והמוכרת לנמעניו. מהימנות זאת היתה הערובה לעצם היכולת של הרומאן המצוי להגיע אל קוראיו ולהתקבל על דעתם.

הכללות פתיחה אלו, הטענות עוד ביסוס מפורט יותר במחקר ההיסטורי והספרותי, מטרותן כאן להפנות את תשומת הלב לערך התיעודי הרב של ספרות יידיש, שמעט מאוד נזקקו לה במחקר ההיסטורי העוסק ביהודי פולין בדורות האחרונים.² התגובות על האנטישמיות בפולין, כפי שבאו לכיטוי בשלושת הרומאנים של מ' בורשטין, תשמשנה להדגמה של סוג ספרותי זה כמקור היסטורי ולהנחתת הקורא בימינו בסבך הבעיות שרומאנים אלה ניסו להתמודד אתן.

בעזבונו של מיכאל בורשטין (1897–1945)³ הגיעו לידינו שלושה רומאנים: איבער די חורבנות פֿון פלוינע, ווילנער פֿאַרלאַג פֿון ב. קלעצקי, ווילנע 1931.⁴ גורל, פֿאַרלאַג ת. בזשאַזע, וואַרשע 1935. בי די טייכן פֿון מאַזאַוויע, (ללא ציון שמו של המו"ל), וואַרשע 1937.⁵ שלושת הרומאנים של בורשטין עוסקים במציאות היהודית בפולין במשך כחצי יובל שנים, בתקופה שלמך 1912 בערך ועד 1936. וכבר בפתח הדברים מן הראוי להדגיש, שפרקי הזמן המשתקפים בתיאוריו אינם חורגים מתקופת נסיונותיו הביוגראפיים האישיים. סדר הופעתם של הספרים של בורשטין אינו תואם את הסדר הכרונולוגי של התקופות המתוארות בהם. 'בגורל', הרומאן השני של בורשטין, מתוארות השנים הסמוכות למלחמת העולם הראשונה והוא מסתיים בתחילתה של המלחמה. הזמן המתואר ברומאן על פלוינע תואם את אמצע שנות העשרים בפולין העצמאית. ואילו ברומאן האחרון מתוארות שנות השלושים בפולין, לאחר עלייתו של היטלר לשלטון בגרמניה ועד לאחר מותו של יוזף פילסודסקי (1935), מנהיגה של פולין העצמאית.

המצוי בתולדות פולין ויהודיה יבחין בנקל שבורשטין נזקק בשלושת הרומאנים שלו לתקופות הידועות היטב כזמני התגברותה של האנטישמיות. ברומאן 'גורל' מתוארת פרשת בחירתו של הסוציאליסט הפולני אוגניוש יאגלו לדומה הרוסית בקולות יהודיים. פרשה זאת החרפה בצורה ניכרת ביותר את העוינות הפוליטית כלפי היהודים בפולין הקונגרסאית,

1909 (ראה על הרומאן 'אין נעץ פֿון זינר' במאמרי, 'תעודה נדירה לתולדותיה של הספרות הלא-אקאנונית ביידיש', הספרות, 32 [1982], עמ' 15–18). ואכן, הודות להיאחזות זאת של הרומאנים הללו במציאות האקטואלית מצוי גם בהם, לעתים קרובות, חומר רב ומאלף מבחינה תיעודית היסטורית.

2 עד כמה שידוע לי י"מ גליקסמאן הוא מן הכוודים שנוקקו לספרות יידיש בדיון היסטורי בתקופה האמורה, וזאת במאמרים רבים ובספרו: M. Glicksman, *In the Mirror of Literature — The Economic Life of the Jews in Poland as Reflected in Yiddish Literature (1914-1938)*, New York 1966

3 ראה עליו: לעקסיקאָן פֿון דער נייער יידישער ליטעראַטור, א, ניריאַרק 1956, עמ' 273–275.

4 נדפס שנית בסדרה 'דאָס פּוילישע ייִדנטום', בוענאָס־אירעס 1949.

5 רומאן אחרון זה הודפס בשלוש מהדורות נוספות: 'דער עמעס', מאַסקווע 1941; 'ייִדיש־בוך', וואַרשע 1951; הרומאן של בורשטין כלול גם בכרך ששמו 'ערב חורבן' בסדרת 'מוסטער־ווערק פֿון דער ייִדישער ליטעראַטור', בוענאָס־אירעס 1970, עמ' 21–210. על הנוסח הסובייטי המצונזר ראה להלן, בהערה

וגררה את החרם הכלכלי הידוע לשימצה שהטילו הפולנים על היהודים.⁶ כרקע של הרומאן על פלוינע משמשת תקופת ולאדיסלאב גראבסקי (1874–1938), שבשנים 1923–1925 היה ראש הממשלה ושר האוצר של פולין. שנות שלטונו של גראבסקי זכורות ליהודי פולין בגלל הנגישות הכלכליות־פיסקאליות, שפגעו קשות בראש ובראשונה ביהודים והתפרשו כמכוונות נגדם. בסיומו של הרומאן האחרון מגיע בורשטין לתיאור עקיף של פוגרום בעיירה יהודית בראשיתה של המחצית השנייה של שנות השלושים, תקופה שהצטיינה באלימות אנטישמית פרועה.⁷

האם בחר בורשטין במתכוון בשלושת המוקדים הללו בהיסטוריה של יהודי פולין כרקע מציאותי לתיאוריו בגלל המתיחות האנטישמית שבה הם הצטיינו? ייתכן מאוד שגם שיקול זה הובא בחשבון, אך בספרים עצמם אין ראייה לכך.⁸ יחד עם זאת נראה, שבספריו של בורשטין מתגלה הבנה היסטורית יפה של הקשרים סמויים וגלויים בשלושת פרקי הזמן המתוארים ברומאנים שלו, המתמקדים במתח הרב בין יהודים ופולנים, וזאת בתקופות שניתן להגדירן כגורליות בתולדות היחסים שביניהם לפני השואה.

יצוין שלא מדובר בשלושת הרומאנים בטרילוגיה מחושבת מראש, ואין גם כל קשר בין הדמויות המופיעות בהם. אף על פי כן, יש כמה יסודות משותפים לשלושת הספרים.

6 על פרשה זאת: F. Golczewski, *Polnisch — Jüdische Beziehungen 1881—1922: Eine Studie zur Geschichte des Antisemitismus in Osteuropa*, Wiesbaden 1981, pp. 90-120

7 על היהודים בפולין העצמאית שבין מלחמות העולם ראה את הסקירה הכוללת: E. Mendelsohn, *The Jews of East Central Europe Between the World Wars*, Bloomington 1983, pp. 11-83
האנטישמיות הכלכלית בפולין השווה: י' טרונק, 'דער עקאָנאָמישער אַנטיסעמיטיזם אין פּוילן צווישן די צוויי וועלט־מלחמות', שטודיעס וועגן ייִדן אין פּוילן 1919–1939, ניריאַרק 1974, עמ' 3–98 (עבודה זאת הועתקה עתה בספרו של טרונק, געשטאַלטן און געשעענישן, תל־אביב 1983, עמ' 170–273); J. Marcus, *Social and Political History of the Jews in Poland, 1919-1939*, Berlin 1983
על התקופה שלאחר מותו של פילסודסקי כתב לאחרונה ע' מלצר, מאבק מדיני במלכות — יהודי פולין 1935–1939, תל־אביב תשמ"ב. וראה עוד להלן בהערות 27, 30. בכל העבודות שצוינו לעיל, בהערות 6–7, הפניות ביבליוגראפיות לעבודות קודמות. לא מצאתי בהן הפניות לספרות יידיש של התקופה.

8 ראה להלן בעבודה זאת. יצוין, שגם מעבר לרומאנים הנדונים בעבודה זאת ניכר שהאנטישמיות ופגיעות ביהודים העסיקו את בורשטין רבות. בקובץ הסיפורים 'ברויט און זאַלץ — דערציילונגען', וואַרשע 1939, ספרו האחרון של הסופר, נמצאים כמה סיפורים שגם בהם הוא נזקק לתופעות אנטישמיות: בספרו 'סטודענטן' (עמ' 15–35) נזכרת פרשת הספלים המיוחדים ליהודים באוניברסיטת וארשה והעמידה של הסטודנטים לאות מחאה על גזרה זאת; ביאָ גערעדטער שידוך' נזכר החרם הפולני (עמ' 99); ב'ירות פֿון באַזשע וואַליע' (עמ' 133–140) נזכרים משפט בייליס והאשמות היהודים בריגול לטובת הגרמנים בימי מלחמת העולם הראשונה; נושא של הסיפור 'אַ פֿאַרשטערטער תּשעה־אָב' (עמ' 170–175) הוא פוגרום בעיירה. בהיותו בגטו קובנה, בעת הכיבוש הגרמני, כתב בורשטין רומאן נוסף בשם 'די געלע לאַטע', ובו תיאר את השנים הסמוכות למלחמה ועד לסגירתם של היהודים בגטו. הרומאן אבד. ראה על כך במאמרה של אלמנתו, רחל בורשטין, 'מיכאל בורשטין אין קאָוונער געטאָ', דאָס נייע לעבן (וואַרשע) מיום 18 באפריל 1948, ובנוסח מקוצר במקצת, די גאַלדענע קייט, ב(1949), עמ' 207.

שלושת הרומאנים 'מתרחשים' בעיירות שהרוב הגדול של תושביהן יהודים.⁹ והן לא רחוקות מווארשה, המופיעה בשלושת הרומאנים ברקע. ב'גורל' שמה של העיירה טשובין, ברומן הראשון שמה פלוינע, ובשלישי סמולין. לפנינו שמות כדויים. בורשטין עצמו נולד בעיירה שמה בפי היהודים בלוינע, בפולנית Błonie, המרוחקת כעשרים קילומטרים מערבה מווארשה. אך לא זו בלבד שבלוינע המציאותית מופיעה ברומאן במסווה קל בשם פלוינע, עם וארשה ברקע, אלא שלפנינו היאחזות עקבית ועיקשת של בורשטין בחיי היהודים בעיירה. המציאות, המוכרת לו מקרוב מעיירת מולדתו, שימשה לו קרוב לוודאי, דגם לשלוש העיירות, בעלות הרקע הדומה, המתוארות ברומאנים שלו. זאת ועוד אחרת. במרכז של שלושת הרומאנים עומדות דמויות דומות של יהודים צעירים משכילים שמנקודת התצפית שלהם נבחנת המציאות המתוארת. ב'גורל' זה צעיר המנהל את תכניות הפיתוח של יהודי עשיר מאוד, בעל נכסים. ברומאן על פלוינע זה סטודנט למשפטים בן העיירה הלומד בווארשה, וברומאן השלישי רופא שמוצאו מן העיירה, החוזר אליה לאחר גמר לימודיו, מאוכזב מן העיר הגדולה ואחוז רגשות נוסטאלגיים למקום מולדתו. שלוש הדמויות אינן זהות. המשותף להן הוא לא רק בהיותן פרוטאגוניסטים בספריו של בורשטין, אלא שבכל אחת מהן ניתן להבחין ביסודות אוטוביוגרפיים מסויימים של מחבר הרומאנים, שגם הוא עזב את העיירה וחזר אליה, וכמו כן ביסודות בולטים למדי הנשענים על דגם ספרותי פולני ששימש לבורשטין לעיצוב הדמויות הללו.¹⁰

ב

ברומאן 'גורל' ניכר המאמץ של בורשטין להגיש לקורא תמונה מקיפה ככל האפשר של החברה היהודית בעיירה יהודית בפולין בשנים הסמוכות למלחמת העולם הראשונה. יהודי טשובין, המופיעים בספר, אמורים ליצג את כל השכבות שבעיירה. כבר בימים ההם ניכרת בעיירה דיפרנציאציה חברתית ברורה המובחנת ברומאן בקווי הפרדה חדים למדי. צעירים 'מתקדמים' למיניהם מתמרדים נגד הוריהם המסורתיים, פועלים מתקוממים נגד הבורגנות העיירתית והשלטון, אנשי המקום המסורתיים מתנגדים בחריפות לדעותיו ולפעלתנותו של 'ליטבאק' זר. ומעל לכל אלה העיקר ברומאן זה — הקבוצה של היהודים המתבוללים, המשומדים וחבריהם הפולנים, שידוכר בהם להלן בנפרד. טבעי הדבר שברומאן המשתרע על פני 258 עמודים בלבד לא כל 'הנציגים' של מחנות, עמדות ודעות זכו בתיאור מקיף וממצה. מתבלטות דמויות שבורשטין טרח להקדיש להן תשומת לב מיוחדת ופירט את השקפותיהן. מצד אחד זכה לכך משולם אלטער, סוחר אמיד,

9 בטשובין למשל היו 75% יהודים (ראה גורל, עמ' 142).

10 ראה להלן. המדובר בדגם משמעותי מאוד ומפורסם מאוד בספרות הפולנית, הדמות של הרופא Judym ברומאן *Ludzie Bezdomni* של S. Żeromski. וראה מה שכתבתי על תופעה זאת במאמרי 'Jews and Poles in Yiddish Literature in Poland Between the Two World Wars', *Polin*, 1 (1986), pp. 176-195

יהודי מסורתי המשמש כראש הקהל; הוא מושרש במקום, כפי שמעיד גם שם המשפחה המשמעותי שלו. לעומתו וכנגדו מופיע בספר אהרן זשיטומירסקי, הנושא שם משפחה המורה על זרותו בפולין הקונגרסאית. הוא בא לטשובין מקרוב, כמי שירד מנכסיו בעת פוגרום בהומל (1903), והשתקע בחוסר כל בטשובין יחד עם בתו. תגובותיהם הנוגדות והטיפוסיות של אלטער וזשיטומירסקי נוכח גילויי האנטישמיות משמשות כיסוד חשוב ביותר בעיצוב דמויותיהם המתבלטות בחיי העיירה.

משולם אלטער דוגל בשני עקרונות: על היהודים לנהוג בצנעה ולא להבליט את עושרם, המעורר קנאה ושנאת ישראל, ואל להם ליהודים להתערב בענייני הנוצרים.¹¹ מאחורי העקרונות הללו ניכרת עמדה משמרת בעלת אופי פאטאליסטי, שאינה מאמינה באפשרות שינוי של המצב הקיים. עמדה זאת מכתובה למשולם אלטער התנגדות תקיפה לתכנית של הקמת 'חדר מתוקן' בעיירה. עם זאת הוא מתנגד גם לתכנית להושיב יהודים על אדמה כפתרון כלכלי-חברתי נוכח נישולם מן המסחר בעת החרם הפולני, שבא בעקבות האקטיביזם היהודי בבחירתו של יאגלו לדומה הרוסית. תגובתו כלפי חוץ על הגילויים החריפים של האנטישמיות בעקבות פרשת יאגלו היא הטלת האשמה על היהודים הזרים. 'הליטבאקים' הם האשמים, ואילו היהודים הפולנים המסורתיים לא היתה להם יד במעל הזה. דעותיו הללו מובאות כתגובה על האשמות ישירות של ראש העיר הפולני, המגלה יחס אוהד כלפי היהודים. עמו מקיים משולם אלטער קשרים של הבנה הדדית, שריח של שתדלנות מסורתית נודף מהם. השיחה בין שניים אלה ממחישה את טיעונו של משולם אלטער כלפי חוץ ומאפשרת לבחון אותם לעומת המציאות המתוארת בספר:

דער בירגערמייסטער ווערט אָפֿגֿעאַרצייקער.

— געזינדיקט האָבן וואַרשעווער יידן, גייט מען באַשטראַפֿן די יידן אין אַלט־טשובין. פֿאַר וואָס האָבן די יידן געקליבן דעם סאַציאַליסט יאַגעללאַ? קעמפֿן נישט די סאַציאַליסטן קעגן ייִדישע קרעמער? יעצט ווילן די גרויספּוילישע ליבעראַלן אין אַלט־טשובין איבערטראַגן דעם מאַרקטאַג אויף שבת, יידן זאָלן נישט קענען האַנדלען. ווי לאַנג איך וועל זיין בירגערמייסטער, וועל איך צו דעם נישט דערלאַזן, אָבער מיר געפֿינען זיך דאָ אַלע אונטערן שוואַס קנוט און די יידן דאַרפֿן אונדז שטיצן. זיי דאַרפֿן גיין צוזאַמען מיט די מיעשטשאַנעס, נישט מיט די סאַציאַליסטן. — דאָס איז דאָך געווען טאַקע מיין געדאַנק — איז מסכים משולם אלטער — איר זענט גערעכט מיט יעדן וואָרט. דאָס אַלץ מאַכן אָן די ליטוואַקעס. זיי זענען שולדיק. געקומען אַהער פֿון ראַסיי און פֿירן אַראָפֿ פֿון וועג דעם פּראָסטן 'נאַראַד'. רייסן זיך

11 במקור: 'אז כ'וועל מיר שוין אויפֿשטעלן אַ שטיינערן הויז, וועט דאָס זיין מותרות, וועט דאָס אויפֿרייסן פֿרעמדע אויגן אַקעגן יידן... יידן דאַרפֿן זיין באַשיידן און נישט פּראַווען קיין בעלער' (גורל, עמ' 58). 'יידן דאַרפֿן זיך נישט מישן' (שם, עמ' 142).

אַרײַן אומגעבעטן צווישן די פֿרומע פּוילישע ייִדן און פֿאַרשפּרייטן אפּיקורסות.
(עמ' 204)

הקורא עומד בנקל על כך, שדבריו של משולם אלטער אינם תואמים את העובדות המתוארות בספר. כי בנו של משולם אלטער עצמו הוא מנהיגה של קבוצת צעירים מקומיים שניתן לזהותה כציונית, בעלת נטיות פולקיסטיות, הדורשת זכויות אוטונומיות ליהודי המקום (עמ' 147, 149-147). וכמוהם מי שרוצה להפוך סוחרים מנושלים לעובדי אדמה גם הוא בן למשפחה מושרשת ומיוחסת בטשובין. הצגתם כ'ליטבאקים' חוטאת לאמת. הקורא תוהה אם הדברים של משולם אלטער הם רק תירוץ נוח בדין ודברים עם ראש העיר הפולני, או שמא הם כנים, והדובר אמנם מאמין שכל האסונות שבאו על יהודי פולין, כולל הגל האנטישמי בעקבות פרשת יאגלו, אשמים בהם היהודים הרוסיים, שהציפו את פולין הקונגרסאית, והם שהדביקו את המקומיים בחיידקי האקטיביזם הפוליטי והחברתי. ואכן, דעה זאת הביע משולם אלטער גם באוזני אהרון זשיטומירסקי, 'המייצג' את הזרים בטשובין, בשעת ויכוח בעניין השתתפותם של יהודי טשובין בבחירות והדרישה לזכותם בייצוג בהתאם למשקלם באוכלוסייה המקומית. משולם אלטער מתנגד לדרישה זאת ועונה לזשיטומירסקי:

— עס גייט נישט אין פיקוח-נפֿש. אַ נפֿקא-מינה וויפֿל ייִדישע וואַלמענער עס וועלן זײַן. נישט פּדאי צוליב דעם אײַנצורײַסן מיט די קריסטן.
— עס איז יאָ אַ נפֿקא-מינה. וואָס מער ייִדישע וואַלמענער מ'וועט שיקן אין דער גובערניע אַרײַן, אַלץ אַ גרעסערע דעה וועלן ייִדן האָבן בײַם קלייבן דעם דעפּוטאַט פֿון אונדזער קאַנט. די פֿערטע 'דומע' וועט האָבן צו באַשליסן וועגן דער זעלבסטפֿאַרוואַלטונג פֿאַר פּוילן. איר פֿאַרשטייט: זעלבסטפֿאַרוואַלטונג.
— יאָ, יאָ. כ'פֿאַרשטיי, אהרן, ייִדן זענען אין גלות. מ'דאַרף לעבן בשלום מיט דער וועלט. מיר, די פּוילישע, פֿילן ס'אחריות. איר זענט נישט קײַן פּוילישער. בני אײַך אין האַמעל...

— איז וואָס זשע, אַז איך בין געקומען פון האַמעל? נישט פֿון מיין אייגענעם ווילן בין איך דאָ אַהערגעקומען. טאָר איך די פֿאַרע נישט לאָזן פֿון מויל? נישט אויפֿקלערן דאָס פֿאַלק?
— ניין! — האָט משולם אלטער, מעשה-תּקיף, אַ זאָג געטאָן — איר זענט דאָ אַ פֿרעמדער און פֿרעמדע זיצן שטיל. דאָנקט דעם בורא-עולם, אַז איר האָט אַ ברויט מיט אַ מעסער און פּראַוועט נישט קײַן פּאַליטיקע. מיר וועלן זיך שוין אונדזער שטעטל אַליין באַשטיין. געזען אַ מעשה: האחד בא לגור וישפוט שפוט.¹² געקומען אַ פֿרעמדער צו אונדז מישפטן. (עמ' 143)

לפנינו ניגוד בין אקטיביזם פוליטי, גם ביחס לאנטישמיות, ובין עמדה שמרנית של אי-התערבות, המנסה להציג את האקטיביזם כנטע זר וכגורם לאנטישמיות. כניעתם ושתיקתם של 'הליטבאקים' מתפרשת כאפשרות למנוע את האנטישמיות וכתגובה נגדה. עמדתו האקטיביסטית של זשיטומירסקי בפרשה הספציפית של הבחירות צריך לראותה על רקע רחב יותר של השקפותיו גם בעניינים אחרים. לא מדובר כאן בשום פנים ואופן בדמות של מהפכן. ההפך הוא הנכון:

— רעוואָלוציע — [צעק זשיטומירסקי בתגובה לדברי המהפכנים] רעוואָלוציע באַדייט פּאַגראַמען אויף ייִדן, נאָך אַ מאָל קישינעוו, ביאַליסטאָק, האַמעל, גלייבט מיר, יונגעלייטלעך, איך האָב שוין ניט קײַן כוח דאָס אַלץ איבערצוטראַגן. איין פּאַגראָם האָב איך דורכגעמאַכט, איז עס פֿאַר מיר גענוג [...] (עמ' 146-147).

זשיטומירסקי התחבר בטשובין עם פשוטי-העם המסורתיים ובקרבם הוא מטיף לציונות, להקמת 'חדר מתוקן' ולמען אקטיביזם פוליטי במקום. הוא מתנגד לאלה שרוצים להושיב יהודים על האדמה בפולין, כנגדם וכנגד המהפכנים הוא מציג את הציונות כתגובה היעילה והיחידה על האנטישמיות וכפתרון לבעית היהודים:

[...] מיר הייבן שוין אַן קלוג צו ווערן, ווען מען נעמט זיך צו אונדז, ווען מען מאַכט אויף אונדז אַ פּאַגראָם, אַ בלוט-בילבול. דער בייליס-פּראָצעס רודערט אויף די ייִדן פֿון אַלע עקן וועלט. נאָך מער ווי דער טיסאַ-עסלאָר-פּראָצעס, מען שרייט, מען פֿאַרטיידיקט זיך, מען אַפּעלירט צו דער ציוויליזירטער מענטשהייט. די פעטערבורגער ייִדן שטעלן אַרויס די גרעסטע אַדוואַקאַטן, אַלע גרויסע מענטשן נעמען זיך אַן פֿאַר אונדז. פּל-זמן ייִדן וועלן זײַן אין גלות, וועט שטענדיק אַזוי זײַן. נישטאָ קײַן אַנדער רעטונג, ווי אַן אייגן לאַנד, ארץ-אַבותינו, ארץ ישראל. (עמ' 70)

ייחודו של הרומאן 'גורל' אינו בהצגת החברה היהודית המסורתית והפועלים בקרבה בעיירה. בספרו זה ובאחדים מסיפוריו הקצרים¹³ ניסה בורשטין להציג קבוצה חברתית שבדרך כלל עד אז לא זכתה בתשומת ליבם של סופרי יידיש.¹⁴ במרכזו של הרומאן הזה

13 ראה בספרו 'ברויט און זאָלץ' את הסיפורים: 'צוריקגאַנג' (עמ' 117-125), 'די איינציקע טרערן' (עמ' 176-181), 'דער פֿרעמדער' (עמ' 204-209), 'אַנטווישונג' (עמ' 257-260).

14 הכחין בכך 'באשעוויס בביקורתו על 'גורל' של בורשטין, פּאַרווערטס מיום 10 במאי 1936; וראה להלן, בהערה 38. הוא עצמו נוקט מאוחר יותר לאותה חברה של מתבוללים ומשומדים כרומאן 'דער זוּרף' שהופיע בידיש ב'פּאַרווערטס' למן 10 בינואר 1953 עד 12 בפברואר 1955. הרומאן הופיע בצורה מעובדת באנגלית בשני כרכים: *The Estate*, New York 1967; *The Manor*, New York 1967. מאנגלית תורגם לעברית: האחווה, תל-אביב 1972; הנחלה, תל-אביב 1976. וראה מה שכתבתי על רומאן זה במאמרי, 'היחסים בין יהודים לפולנים כרומנים ההיסטוריים של יצחק שבכיס-זינגר', יהדות ומנוח, שנתון לעיון ולמחקר, (בתשמ"ה), עמ' 65-66.

עומדת דמותו של הרמאן לובלינר ומשפחתו. כעשיר מופלג ופאטריוט פולני נאמן שקוע לובלינר בתכניות כלכליות נרחבות כמו ייבוש ביצות, הקמת עיירת מרפא, בניית חשמלית וכדומה, הכול בהתאם לאידיאולוגיה של 'עבודה אורגאנית', מן הסיסמאות הידועות של הפוזיטיביזם הפולני לאחר הכישלון של המרד בשנת 1863. באופן פורמאלי הוא, אשתו ובניהם נשארו ביהדותם. אך מצד אשתו מדובר במשפחה שבחלקה כבר התנצרה. אחותה של הגברת לובלינר התנצרה ואביה רכש למענה תמורת נדוניה ניכרת ביותר בעל מן האצולה הפולנית המיוחסת.¹⁵ גם לאשתו של לובלינר צפוי היה זיווג דומה לאחר שמד, ורק במקרה היא נישאה ליהודי. לאמיתו של דבר אין לכך משמעות עקרונית, כי בחברה זאת אלה שהתנצרו כבר ואלה שעדיין נשארו ביהדותם חיים בכפיפה אחת ויחד סובלים משנאה עצמית וסלידה ובוז לחברה היהודית, המזכירה להם בצורה לא נעימה את עברם הלא-רחוק. בקרב החברה הזאת נתפסת האנטישמיות כמכוננת אך ורק נגד היהודים המסורתיים והלאומיים, המסרכים לזנוח את ייחודם ולהתבולל. יחודם הוא הוא שמעורר את התנגדותם של הפולנים והופך אותם לאנטישמים. ליהודים שבעיירה טשובין הם מוכנים לעזור בפילאנתרופיה ובפרודוקטיביזאציה על-ידי הקמת בית-ספר למלאכה, שירחיק את היהודים מעיסוקיהם המסורתיים במסחר ובתיווך, המעוררים את סלידתם של שכניהם הפולנים. לובלינר אינו מוכן לקבל את תכניתו של מנהל העבודה היהודי שלו ולישב חמש מאות משפחות של יהודים שהתדלדלו על אדמותיו המיובשות. יחסיו הטובים על פני השטח עם הפולנים שבסביבתו הקרובה מקהים את חושיו ואת רגישותו נוכח פגיעות ביהודים. אין הוא מתרגש מסירובם של הפועלים הפולנים במפעליו לעבוד. יחד עם יהודים ואין הוא מגיב ישירות על פגיעתם הקשה במנהל העבודה היהודי שלו.

נורברט יאנאש, גיסו של לובלינר, רופא ומלומד, פעיל למען ההפצה של ההשכלה בקרב היהודים. מטרתה היחידה והקדושה של הפצת ההשכלה בקרבם היא להפכם לפולנים לפי הציפיות הפילושמיות של הפוזיטיביסטים הפולנים. וכמו שפוזיטיביסטים אלה הפכו לאנטישמים נוכח השאיפות הלאומיות של היהודים,¹⁶ כך גם אוחז יאנאש את נורברט יאנאש, כאשר בטקס בבית-הספר למלאכה, שמשפחתו הקימה, דורשים צעירי טשובין שילמדו בו היסטוריה יהודית; קבוצה אחת דורשת שהידיש תשמש בו כשפת ההוראה והאחרת דורשת את העברית (עמ' 210–216). דחייתה של השפה הפולנית על-ידי יהודי טשובין הביאה את נורברט יאנאש המיואש לצעד הפורמלי האחרון, להתנצרותו.

הדבר קרה כבר בראשיתה של מלחמת העולם הראשונה. אך גם לאחר השמד יאנאש עוד

15 חיתונים אלה היו לנושא נפוץ למדי בספרות הפולנית האנטישמית, שהציגה את התופעה, בדרך כלל, בלעג וכבוז. ראה למשל את הרומאן *Mechesy* של Marjan Gawalewicz (1852–1910). הוא הופיע לראשונה בצורת ספר בשנים 1893–1894.

16 ראה למשל מה שכתבתי בעניין זה בספרי: ספרות יידיש בפולין, ירושלים, 1981, עמ' 247–248.

מאמין שהתבוללותם הגמורה של היהודים בקרב הפולנים היא הפתרון היחיד לבעית היהודים ובעקבותיה תיעלם גם האנטישמיות:

— אין אַ פֿרײַ פּוילן — האָט יאָנאַש געזאָגט אַנטשלאָסן — וועט נישט זײַן קײַן ייִדן־פֿראַגע. עס וועט פֿאַרשווינדן דער סעפֿאַראַטיזם. ייִדן וועלן פּונקט, ווי אין אַמעריקע, דײַטשלאַנד און אין אַנדערע לענדער זײַך באַקענען צו דער קולטור פֿון לאַנד. זײ וועלן אָננעמען די פּוילישע שפּראַך און לעבנס־שטייגער, עס וועט פֿאַרשווינדן יעדער מײַן אַנטיסעמיטיזם. (עמ' 245)

וכמובן, לפי תפיסתו התמימה ודוגמתו האישית הכוונה בסופו של דבר גם לשמד.¹⁷ מסתבר שבהצגת הפתרונות השונים שהוצעו בתגובה על האנטישמיות בפולין על סף מלחמת העולם הראשונה היתה לבורשטין כוונה ברורה מראש. הוא רצה להעמיד במבחן המציאות הגורלית את בעלי הדעות השונות בצורה אכזרית למדי. מעיד על כך שמו של הרומאן — 'גורל' — והכוונה גורל דומה לכולם, לכל היהודים ללא כל הבדל השקפות. כבר בראשית המלחמה גברה בפולין הקונגרסאית תחושת כבידותם של היהודים. גרמו לכך ההאשמות שהיהודים מרגלים לטובת הגרמנים וההפליה לרעה של היהודים לעומת הפולנים כאשר הרוסים ניסו לרכוש את לבם של הפולנים על-ידי הבטחת שלומם והגנתם בידי הצבא הרוסי. בכדידותם הפוליטית והחברתית בעת צרה עולים היהודים על דרך הפיוס והחנופה כלפי שכניהם הפולנים:

נישט אָפּגערעדטערהייט האָט יעדער איינציקער אָפּגעמאַכט בײַ זײַך, נישט איינצורײַסן מיט שכנים, נישט מאַנען קײַן חוֹבֹת און זען צו לעבן מיט קריסטן אין גוט־פֿרײַנטשאַפט. האָבן אָבער יענע דערשפּירט, ווי ייִדן לאַשטשען זײַך צו זײַ און די ייִדישע אויגן וואַרפֿן חניפֿה־בליקן. דער אינסטינקט האָט זײ אונטערגעזאָגט, אַז ייִדן שטייען שלעכט און מען דאַרף זײַך האַלטן פֿון זײַ פֿון ווייטנס. (עמ' 236)

היהודים באשר הם יהודים, מכל המחנות היריבים, יד הגורל המשותף פוגעת בהם ללא הבחנה. זשיטומירסקי הוצא להורג לאחר שהואשם בצורה אוילית בריגול למען הגרמנים. משולם אלטער, היהודי המסורתי, והרמאן לובלינר, המתבולל הפולני, נלקחו יחד כבני-ערוכה בידי הרוסים הנסוגים. בעת צרה זאת לובלינר חש שוב את שייכותו לעדת היהודים ונבלע בקרבם כאחד מהם. במעמד גורלי זה מאבדות את משמעותן תגובותיהם השונות על האנטישמיות בעתות שלום. חוסר אונים פאטאליסטי ויאוש טוטאלי באים במקום דוקטרינות, דעות ואידיאולוגיות.

17 ראה להלן על הדגם המציאותי ששימש לעיצובה של דמות זאת.

ג

'איבער די חורבות פֿון פלוינע', הרומאן של בורשטין על העיירה היהודית בפולין באמצע שנות העשרים, מתמקד במה שניתן להגדיר כאנטישמיות כלכלית-פיסקאלית ובתוצאותיה. את האווירה הכללית השוררת בעיירה באותה תקופה משקפים נאמנה הצירופים הלשוניים המסורתיים כמו 'עת צרה ליעקב'¹⁸ (עמ' 25) או 'באו מים עד נפש'¹⁹ (עמ' 27). לצירופים אלה, המבטאים את התחושה של מצוקה, יש חריפות יתירה כאשר הם מופיעים כלשונם, ב'לשון-הקודש' בתוך הקונטקסט ביידיש. לאפיון הצעדים הפיסקאליים הקשים של ממשלת פולין השתמש בורשטין במונח מסורתי אחר, והוא הגדירם כ'גראבסקי גזירות' (עמ' 131). גם כאן משתמעת מן המונח 'גזירות' אסוציאציה לפגיעות קשות ביהודים בשנים עברו. בלשונות אלו חש הקורא אווירה של פורענות ומבוכה רבה שאחזה ביהודי העיירה. הספר מלא הזכרות של מסים כבדים מנשוא. חנוונים קטנים וגם בעלי עסקים מבוססים אינם יכולים לעמוד בהם. בגלל החובות לשלטונות המס, הנוצרים בגלל גובה המסים השונים, מוחרמות הסחורות מתוך החנויות של היהודים יחד עם הרהיטים מבתיהם הפרטיים. אלה ואלה יועמדו למכירות פומביות.²⁰ גביית המסים והחרמת הרכוש מנוהלות בשיטתיות וביכולת ביצוע מפליאה בתקיפותה כלפי היהודים.

במקביל לכך מוזכרת לאורך הספר כולו 'הספולקה'²¹, חנות פולנית של צרכנות שיתופית, שהוקמה כדי לסלק את היהודים משליטתם במסחר הקמעוני בעיירה. אין כל צורך לפרט את סוגי המסים השונים ודרך גבייתם ואת דרכי המאבק נגד המסחר היהודי בעיירה. היהודים היו למעשה חסרי אונים נוכח כל אלה, וסמוך לסיומו של הספר מתאר בורשטין את התוצאה של הנגישות כהתרוששות כללית של החנוונים הזעירים ואף של סוחרים אמידים בעיירה. למי שזכורה פרשת החרם הפולני בעקבות בחירתו של יאגלו, שתוארה בספרו האחר של בורשטין, נדמה שמה שמתרחש בפלוינע באמצע שנות העשרים אינו אלא המשך והשלמה של החרם מלפני מלחמת העולם הראשונה.

בעלי חנויות זעירות וגדולות נאלצו לסגור את עסקיהם. כולם הופלם לרוכלים, הנוסעים יום-יום לווארשה הסמוכה עם מטען-יד כדי למכור מעט תוצרת חקלאית במחיר מוזל לבתים הפרטיים של אותם הסיטונאים היהודים, שבעבר סיפקו את הסחורה לעסקיהם בעיירה. הגלגל התהפך. ובורשטין השכיל להמחיש זאת בצורה בוטה ומשכנעת:

ביים הורטאָוויניק פֿון קאַלאַניאַל-געשעפֿט אויף דעם פּשעאַדניע-געסל²² שטייט

18 'ועת-צרה היא ליעקב', ירמיהו ל: ז.

19 תהילים טט: ב.

20 ראה בספר בעמ' 11, 29, 26, 31-32, 45-49, 74 ואילך, 89, 105, 107, 111, 131, 136, 163, 168, 173, 179, 185-186. ואין ציונים אלה ממצים את הנושא כולו.

21 בפולנית Spółka — שותפות.

22 רחוב Przechodnia, בסביבת השוק המרכזי בווארשה.

פֿייוויש דעם רבֿס מיט אַ קיישל פֿלייש. דער סוחר קוקט זיך מיט הנאה אויף די מאַניקירטע נעגל און שמייכלט בנעימותדיק:

— אַזוי גאַר, ר' פֿייוויש, צייטן בייטן זיך: אַ מאַל פֿלעגט איר זיין מיין קונה, איצט בין איך אייער קונדע! פֿלייש? הממ... און אין אַנדערן קערבל פּוטער? פּלוינער פּוטער האָט אַ שם! נו, וועט מען פּרוּוון, אַז איר ווילט דווקא אין זאָל פֿון הינט אָן ווערן אייער קונה! העי, לעאַן! פֿיר אַרויף דעם ייד צו דער פּאַניע²³ און זאָג, אַז אין האָב געהייסן קויפֿן.

אין מאַגאַזין זענען אַריין צוויי יונגע 'פּאַנגעס' איינקויפֿן סחורה פֿאַר דער פּלוינער 'ספּולקע'. דער סוחר האָט אַ זיפּן געטאַן אַזוי, אַז פֿייוויש זאָל הערן, זיך העפֿלעך פֿאַרנייגט פֿאַר די 'פּאַנגעס'²⁴ און אַרונטער הינטערן בופֿעט.

פֿייוויש איז נאָכגעגאַנגען דעם משרת טריט בני טריט. נאָך פֿאַר אַ יאָרן פֿלעגט ער דעם בחור מיט דעם גלאַנציקן דאַשעק איבערלאָזן בירגעלט יעדעס מאַל, ווען ער פֿלעגט אים צופֿירן א דראַשקע פֿאַרן אָפּפּאַרן צו דער פּלוינער באַן, און איצט... אַך, ווי שנעל דאָס רעדל האָט זיך איבערגעדרייט! איצט איז ער אַנגעוויזן אויף זיין חסד. לעאַן האָט אים צוגעפֿירט צום טויער.

ער האָט שוין נישט געהאַט קיין צייט און קיין געדולד, איז פֿייוויש אַליין אַרויף אויפֿן גאַרן. נאָך יעדער שורה טרעפּ האָט ער זיך אָפּגעשטעלט און זיך דערמאַנט אָן עפעס. און יעדעס מאַל האָבן די קיישלעך אים אַ צי געטאַן און אַראַפּגעצויגן אַלץ נידערקער און נידערקער... (עמ' 200)

פגישה משולשת זו — של הסיטונאי היהודי בווארשה, הסוחר היהודי לשעבר שירד מנכסיו ומייצגי המסחר הפולני החדש שהביאוהו לידי כך — ממחישה היטב את התוצאות הממשיות של 'גזירותיו' של גראבסקי לגבי המסחר היהודי בעיירה. 'הספולקה' הפולנית ירשה בעיירה את המסחר היהודי, אבל במסווה של מסחר פולני טהור נזקקה אף היא לאותו סיטונאי יהודי בווארשה. הסוחר היהודי שהתרושש מתדרדר עד לסף הקבצנות.

נוהגים להצדיק מבחינה כלכלית את הצעדים הדראקוניים שממשלת פולין של גראבסקי נקטה באותה תקופה כדי להגיע לסטאביליזאציה של המטבע ושל המשק הפולני.²⁵ ככל שניתן להצדיק את הצעדים הללו לגופם כאמצעים ראציונאליים, שמבחינה פורמאלית היו מכוונים לכל האוכלוסייה ולא כלפי היהודים בלבד, אין כל ספק בכך, שתוצאותיה של מדיניות זאת בשטח היו באופן ספציפי הרסניות לגבי שכבות נרחבות של האוכלוסייה

23 בפולנית Pani — הגברת, בעלת-הבית.

24 בפולנית Panny — עלמות.

25 וראה על כך: Z. Landau i J. Tomaszewski, *Gospodarka Polski Międzywojennej*, II (1924-1929), : 255-268 Warszawa 1971, pp.

היהודית בעיירות.²⁶ מכבש המסים הופעל כלפי היהודים ללא רחמים, ביד קשה במיוחד, והפעלתו עליהם התפרשה לא רק כאחד האמצעים להבראתו של המשק הפולני. יהודים חשו על כשרם מדיניות המכוונת נגדם גם כאמצעי לנישולם מן המסחר בעיירות לטובתם של סוחרים ואיגודים צרכניים פולניים. ספרו של בורשטין הוא עדות חשובה למצב הדברים הבלתי נסבל שהשתרר בקרב היהודים בעיירות הפולניות באותה תקופה. רגשות האיבה בין יהודים ופולנים, שהחריפו והעמיקו בתקופה זאת על רקע הנגישות הפיסקאליות והתחרות הלא-הוגנת של הסוחרים הפולניים הנתמכת על-ידי השלטונות, הוצגו בספר באפיזודה מאלפת ביותר. חנות ה'ספולקה' שבעיירה נפרצה באחד הלילות ונגנבו ממנה סחורות. היהודים הואשמו במעשה מבלי שתהיה לכך עילה כלשהי. הדבר היה מובן מאליו, כי הכול ידעו שרק היהודים הם בעלי מוטיבאציה לכיצוע מעשה שיפגע ב'ספולקה'. בהשראתם של אנשי ה'ספולקה' ובתמיכתם של תושבי העיירה הפולנים החליט השלטון המקומי לגשת לחיפושים נרחבים אחרי הסחורות הגנובות בחנויותיהם של היהודים שבעיירה. החיפושים עוררו חרדה והתנגדות עד כדי רצון עז להגיב עליהם בכוח:

אויף די שוועלן פֿון די יאָטקעס שטייען קצבים און קריצן מיט די ציין. אָקעגן איבער רעווידירט מען ייִדישע געוועלבער. די אָביוואַטעלעס העלפֿן צו. ברענט אין האַרץ אַ פֿייער און די פֿויסטן בנילן זיך. וואָלטן די פֿלוינער קצבים נישט געווען אין גלות, וואָלטן זיי שוין איין מאָל אָנגעלערנט די 'ספולקע'-לייט. (עמ' 128)

תוך כדי כך נמצאו הגנבים, פועלים לא יהודים מסביבתה של העיירה. הפרשה ממחישה ביתר שאת את חוסר האונים של היהודים ואת מעמדם הנחות לעומת התושבים האחרים שבעיירה. ידיהם של היהודים היו כבולות. מצבם הוגדר שוב כמושג מסורתי כמצבו של מי שנמצא בגלות — מושג בעל מטען רגשי רב, הטומן בתוכו גם אפשרות של גאולה. טבעי לכן שכמוצא ממשי יחיד עולה בקרב אנשי העיירה הרעיון של הגירה מפולין, מן הגלות המרה, לארץ-ישראל. ככל שמתגבר הלחץ הפיסקאלי של השלטונות מתרבים בעיירה השוקלים והמחליטים לעלות כתגובה ישירה וטבעית על האנטישמיות הכלכלית. והרי שיחה קצרה הממחישה את הדבר בפתחו של הספר:

— טראַכסטו טאַקע וועגן ארץ-ישראל, פֿעטער ? — ווער טראַכט דאָס נישט אין היינטיקע צייטן ? (עמ' 23)

הקשר הישיר בין לחץ המסים ומה שצפוי בעקבותיו לבין המחשבות על עלייה לארץ-ישראל מתואר יפה בספר בהצגת מחשבותיו של סוחר לשעבר ושותף בטחנת קמח, שבהמשכו של

26 ראה על כך בעבודתו של י' טרונוק (לעיל, הערה 7) וכן את הערות הביקורת עליה של J. Tomaszewski ברצנויה על הקובץ: *Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego w Polsce*, 1/109 (1979), pp. 111-112

הסיפור אמנם תוחרם בגלל חובות של מסים, ותוצע למכירה פומבית מטעם האוצר הפולני:

פנחסל וויל זיך אַרויסשלאָגן פֿון קאַפּ די טרויעריקע מחשבות, גיט ער אַ טראַכט פֿון ארץ-ישראל און ס'ווערט אים ליכטיק פֿאַר די אויגן. כ'לעבן, ס'וואָלט גאָר נישט געווען קיין קרומע זאָך צו נעמען האַק און פֿאַק, דאָס גאַנצע בני-בית, און אַוועקלאָזן זיך אין וועג אַרײַן: פֿטור מיט אַ מאָל פֿון די שטייערן מיט די ליציטאַציעס און קאַפּ-ברעכענישן! (עמ' 89).

רבים מגיעים במוקדם או במאוחר למחשבות דומות, המביאות להערכת הרכוש שניתן עוד לממש לפני העלייה. מכאן ישירה הדרך להתייעצויות ממשיות באשר לאפשרות של עלייה. הנטייה לעלייה בקרב יהודי העיירה מתגברת והולכת והיא מהווה חוט עלילתי בולט ביותר בספר. הערגה המסורתית לארץ-ישראל ולגאולה מן הגלות המרה מקבלת ממשות בשאיפה לעלייה כתגובה ישירה על מצב בלתי-נסבל ועל אנטישמיות, הכול על פי הדגם הציוני הקלאסי. הצירוף של רגשות מסורתיים מושרשים ומצב הדברים האקטואלי בפולין באמצע שנות העשרים מומחש בספר יפה מאוד בתיאור הדרשה הציונית בבית-הכנסת ותגובותיו של הקהל על דרשה זאת. (עמ' 97-99)

הספר העגום על העיירה היהודית בפולין בעת 'הגזירות' של גראבסקי מסתיים בפרק פאתטי, בשם 'לויס עליה', שבו מתוארת הפרידה של אנשי העיירה מן העולה הראשון מבלוינע. זאת היתה ראשיתה של העלייה הרביעית, שזכתה בהיסטוריוגרפיה הציונית לכינוי 'עליית גראבסקי'.²⁷

ד

הרומאן האחרון של בורשטין שהגיע לידינו, 'בני די טייכן פֿון מאַזאָווע', מתאר כאמור את שנות השלושים בעיירה ששמה סמולין. אנו למדים מן הרומאן שמצבם של היהודים בעיירותיה של פולין לא הוקל כמשך פרק הזמן שעבר מתקופתו של גראבסקי ועד אמצע שנות השלושים. לחץ המסים הוסיף לעורר דאגה וחרדות (עמ' 21, 23, 107, 124). נוספה עליו, לפי ספר זה, גם התרוששותם של אנשים אמידים בעקבותיו של המוראטוריום של חובות. בספר מתוארת התאבדותו של מי שנחשב העשיר שביהודי העיירה, שכל כספו 'נתקע' אצל לוויי בעת המוראטוריום (עמ' 129, 137-139). אך לא בכך ייחודה של התקופה בחייהם של יהודי פולין. מסימניה המובהקים היא האנטישמיות האלימה המאיימת על עצם קיומם הפיסי, אשר הפילה כבר קרבנות.

27 ראה דברים קצרים וקולעים על כך: E. Mendelsohn, *Zionism in Poland — The Formative Years*, 1915-1926, New Haven and London 1981, p. 257

יש לזכור, שבפולין של אותם הימים לא אפשרה הצנזורה לכתוב בגלוי ובפירוט על הפגיעות ביהודים, שהתבררו והלכו מאמצע שנות השלושים.²⁸ הדברים ידועים — שמות כמו פשיטיק, מינסק שעל יד וארשה ובריסק דליטא היו למן 1936 לציוני דרך מחרידים בהתפתחותה של האנטישמיות בפולין למעשים אלימים. מאורעות אלו לא זכו בסקור מלא בפולין עצמה מטעמי צנזורה. קרוב לוודאי שמשום כך נמנע בורשטיין מלהזכיר בספרו את השמות האמיתיים של היישובים, שבהם הגיעו הדברים לידי מעשים אלימים כלפי היהודים. זוהי גם סיבת ההעתקה של הפוגרום המתרחש בסמולין עצמה 'לסין', כלומר עיירה בעלת השם הסיני 'סא-מא-לין', בפרקים האחרונים של הספר. ולא זו בלבד שהדברים מתרחשים בספר במקומות בעלי שמות בדויים, אלא שגם במקומות הללו אין להם ביטוי מפורש. יש בספר רמזים שקופים למדי לדברים שקרו בעיירות סמוכות — 'צינצימין' (עמ' 8,6) ו'בוזשה וווליה' (עמ' 9,9) — שהטילו אימה על היהודים בסמולין. אין לפקפק בכך, שעם הופעתו של הספר בשנת 1937, ידעו קוראיו לפענח את הסתום וידעו למה מתכוונים הרמזים.

שני גורמים בעלי משמעות פוליטית מובהקת הוצגו בספרו של בורשטיין כרקע להרעת מצבם של יהודי פולין למן אמצע שנות השלושים. הגורם האחד — עלייתו של היטלר לשלטון בגרמניה — השפעתו היתה רבה לא רק על 'הקולוניסטים' הגרמנים בסמולין וסביבתה, שקיימו קשרים הדוקים עם מולדתם הנאצית וקיבלו מהם השראה (עמ' 14, 31-32, 64, 89 ואילך). בורשטיין הדגיש בספרו גם את קשרי הידידות שהחלו להתפתח באותה תקופה בין פולין וגרמניה, שאחד הביטויים שלה היו ההזמנות לגרינג לצייד בפולין (עמ' 92).²⁹ הגורם האחר, בעל האופי הפנים פולני המובהק, היה המבוכה הפוליטית שהשתררה בפולין לאחר מותו של פילסודסקי במאי 1935. מסימני התקופה הזאת הוא השימוש באנטישמיות גלויה על-ידי יורשיו של פילסודסקי בשלטון הפולני כיסוד פוליטי מובהק, כדי לרכוש את תמיכתם של הלאומנים הקיצוניים וגם כהיענות לאנטישמיות העממית.³⁰ פילסודסקי נראה ליהודי פולין כמגינם בפני שונאיהם האנטישמים. אין זה

28 על הפרעות ועל אופין ראה מלצר, מאבק מדיני (לעיל, הערה 7), עמ' 78-96. וראה שם גם על ההגבלות של הצנזורה הפולנית (עמ' 79).

29 המהדורה הסובייטית של 'בני די טייכן פֿון מאָווייע' הופיעה במוסקבה בשנת 1941, בעת שהסכם מולוטוב-ריבנטרופ היה בתוקפו והיה אסור להזכיר לגנאי את היטלר ואת הגרמנים. הצנזורה הסובייטית מחקה מן הספר של בורשטיין את השם היטלר, ובכמה מקומות בא במקומו השם 'המן'. למשל, במהדורה הראשונה שמו של פרק 19: 'היטלער שלאָגט נישט די פֿרומע יידן' (עמ' 89), ואילו במהדורת מוסקבה: 'מע שלאָגט נישט, זאָגט ער, די פֿרומע יידן' (עמ' 78). המהדורה הווארשאית השנייה הועתקה מן הנוסח הסובייטי.

30 על יחסם של יורשי פילסודסקי בשלטון הפולני אל היהודים ראה: E.D. Wynot Jr., "A Necessary Cruelty" — The Emergence of Official Anti-Semitism in Poland, 1936-1939, *American Historical Review*, LXXVI (1971), pp. 1035-1058

מענייננו לבחון כאן את נכונותה של תחושה זאת; התעצמותה נוכח ההתרחשויות בפולין אחרי מותו באה לידי ביטוי חזק ביותר בפרק 34 של הספר, הנושא את הכותרת המשמעותית 'זימת יוסף און יוסף איז געשטאַרבן', על פי שמות א:ו, ובגוף הטקסט בא ההמשך לפי פסוק ח, על כל האימפליקאציות של הטקסט המקראי לגבי הסיטואציה בפולין: 'זיקם מלך חדש על מצרים אשר לא ידע את יוסף' (עמ' 163). גם כאן משמשים לו לבורשטיין הפסוקים המקראיים ליצירת הקשרים מסורתיים ואסוציאציות המגבירים את תחושת האסון המתקרב על סמולין ויהודיה.

בספר רמזים בלבד לנסיגותיהם של יהודים מפשרות העם להגיב בכוח על פגיעות אלימות ביהודים. גם כאן החשש מפני הצנזורה הפולנית הוא שמנע את בורשטיין מתיאור מפורש ומפורט של הנסיגות האלה. יחד עם זאת ברור שהתגובה הישירה בכוח היא מן היסודות הקבועים בספר זה. באמצעותה של הדמות של ברטשיק שמאטע, צעיר בעל זרוע העוסק במסחר בסמרטוטים ובעצמות בכפרים שבסביבותיה של סמולין, ניסה בורשטיין להמחיש את קיומה של התגובה היהודית מסוג זה וגם את מגבלותיה.

כבר בראשיתו של הספר מכריז ברטשיק על נכונותו להגיב בכוח (עמ' 7). אין אנו יודעים בדיוק מה עולל ברטשיק זה ביריד בווישיגרוד. הנרמז בספר מגלה טפח ומכסה טפחיים:

בערטשיק איז אָפגעזעסן אַ האַלב יאָר אין דער פּלאַצקער תּפֿיסה, מחמת אויפֿן יריד אין ווישעגראָד האָט ער געזאָלט זאָגן 'אָווי און אָווי'. יעצט שטייט ער, בערטשיק, אין שול אַ מאָגערער און אויסגעאיידילטער, שטאַרק געהויבן בני זיך, ווייל ער האָט געליטן צוליב ייִדנס וועגן. (עמ' 130)

בוודאי לא מדובר כאן בתגובה מילולית בלבד. אך התוצאה של התערבותו של ברטשיק היתה קשה מאוד. ברטשיק הפך לאיש אחר. הוא חושש להגיב, הוא שותק ואדיש כלפי חוץ גם כאשר הפרובוקאציה ישירה וחריפה:

ער זיצט, בערטשיק, אויפֿן וואָגן, ווי אַ פֿילאָזאָף. ער האָט זיך אויסגעלערנט שווייגן. פֿאַר די זעקס חדשים, וואָס ער איז אָפגעזעסן אין דער פּלאַצקער תּפֿיסה, זענען אים צוגעקומען בלאָע רעדער אונטער די אויגן. ער האָט זיך צוגעוויינט צו האַלטן די הענט בני זיך, ווען עס ווילט זיך אים דווקא געבן אַ קלאַפּ. בערטשיק שמאַטע איז אָפגעפֿאַרן. ער איז געוואָרן אויס שלעגער. דאָס הייסט, אַז ער איז געוואָרן אויס בערטשיק. ער שווייגט ווען דער שטאַט-היצעל וויל נישט אויסמייַדן זיין וואָגן אויפֿן שאַסי און נעמט אים זידלען: 'ידישע מאָרדע, שלעכטע זרע. בערטשיק פֿאַרבייסט די ליפֿן און שווייגט. וואָרום ער ווייסט וויל, בערטשיק, אַז טאַמער לאָזט ער נאָר אַרויס די פֿאַרע פֿון מויל, אָווי פֿליט ער באַלד קיין פּלאַצק. ער האָט זיך אויסגעלערנט, בערטשיק, נישט צו ענטפֿערן, כאָטש דאָס איז קעגן זיין נאָטור. ווונדערן זיך מענטשן: גאַרנישט דער אייגענער בערטשיק. בערטשיק איז געוואָרן אַן ענין, אַ ל"וואָוויניק. (עמ' 144-145)

בסיום האירוני של הפיסקה המצוטטת מודגש השינוי הקיצוני שחל בהתנהגותו של אותו ברטשיק, דמות שהצטיינה בביטחון עצמי ובכוחה האלים. ברם היה זה שינוי חיצוני בלבד, שהרי בבוא העת, בזמן הפוגרום בסמולין, נפל ברטשיק חלל במאבק עם הפורעים (עמ' 180).

דמותו וגורלו של ברטשיק משמשים לו לבורשטין לא רק לעצם הצגתה של התגובה האלימה על האלימות האנטישמית, אלא גם לבחינת אפשרויותיה. מאסרו של ברטשיק ומה שעוללו לו בעת המאסר וכן מותו בעת הפוגרום יש בהם כדי להעמיד בסימן שאלה את האפקטיביות והמעשיות של תגובותיו הוא ושל אלה שכמותו.

יסודות סותרים מתרוצצים ברומאן זה של בורשטין על יהודי העיירה סמולין באמצע שנות השלושים. שמו של הרומאן 'בני די טייכן פון מאַזאָוויצ' אינו אלא פאראפראזה של 'על נהרות בבל', הפתיחה של פרק קלז בתהילים.³¹ לכאורה שמו של הספר מצביע על סיטואציה גלותית מקבילה ועל הקונטקסט של הפרק בתהילים, שהגעגועים לציון הם מרכיב נכבד בו. אולם בניגוד למה שעשוי להשתמע מן השם, העלייה לארץ-ישראל אינה מוצגת כאן כפתרון של ממש לבעית שנאת היהודים. ייתכן שגרמו לכך ההגבלות של העלייה לארץ ישראל, וייתכן שפעל גם זכר מיעוט ההצלחה של 'עליית גראבסקי'.³² ההגירה של יהודים לארצות אחרות גם היא היתה מוגבלת באפשרויותיה כפתרון של ממש. בהשפעת כל אלה יחד צמחה לנוכח המציאות העגומה אידיאולוגיה של דאָיקייט (הישרות במקום), גם כשלילת ההגירה כפתרון של בעית היהודים בפולין, שהציעו באותן השנים האנטישמים הפולנים מכל המחנות.³³ זהו המסר התמוה לכאורה העולה מספרו של בורשטין, שפורסם בפולין בשנת 1937 ושנכתב ללא ספק כתגובה ישירה על מאורעות הזמן.³⁴

בפוגרום בסמולין מצאו את מותם שלושה: גולדה, אשתו של הרופא גבריאל פריבר, שחזר מווארשה לסמולין — לשורשיו היהודיים בעיירה; סבה של גולדה, זקן ממכובדי העיירה, וברטשיק. יהודי סמולין ערכו להם הלוויה משותפת. אחרי אמירת 'קדיש' מעל קברו של זקן ההרוגים הכריז הערש לוסטיק, נציגם של דלת-העם בקהילה היהודית של העיירה:

31 העיר על כך כבר נ' וויניג בביקורתו על הספר של בורשטין, ליטעראַרישע בלעטער, 1938, גיל' 19, עמ' 327, 325.

32 ויוזכר בהקשר זה סיפורו של יצחק באשעוויס על מי שעלה בעליית גראבסקי וחזר לפולין: 'צוריקוועגס', ליטעראַרישע בלעטער, 1928, גיל' 47, עמ' 927-929; גיל' 48, עמ' 946-948; גיל' 49, עמ' 966-968; גיל' 50, עמ' 987-989.

33 על אפשרויות ההגירה ראה מלצר, מאבק מדיני, עמ' 140-163. ושם, בעמ' 280 ואילך, על נצחונותיו של ה'בונד' בבחירות שנערכו בפולין במחצית השנייה של שנות השלושים. בתמיכה ב'בונד' באותן השנים התבטאה גם התחזקות של מגמת ה'דאָיקייט' לעומת פתרונות אחרים.

34 וויניג העיר בביקורתו (לעיל, הערה 31) במידה מסוימת של צדק: 'זייער אָפֿט זיך דער אינדרוק, אַז בורשטין איז אַ פֿלייסיקער ליינער פֿון דער פרעסע און טראַנספּאָנירט גלייך אַלע ידיעות, אפילו אַלע לייטאָרטיקלען אינעם בעלעטרישטישן מאַטעריאַל' (עמ' 325).

— כ'טו אייך צו וויסן ר' ישראלטשע, אַז מ'עט צוריק אויפֿבויען די שטאָט. איך, הערש לוסטיק, בין ערבֿ דערפֿאַר. זיין פנים פֿלאַמט מיט גבורה אין דער רויט פֿאַרגייענדיקער זון.

דברים אלה מסיימים את הספר באקורד דראמטי מובהק, במסר בעל משמעות רגשית ופוליטית כאחד. ההכרזה הזאת מקבלת תוקף בשמו של הפרק האחרון של הספר, 'גבריאל בלייבט אין סא-מא-לין', המבשר את החלטתו של הרופא להישאר בעיירה למרות האסון שפקד אותו באופן אישי.

על אף המסר הזה, שבורשטין השתדל להבליטו בכל דרך אפשרית בסיומו של הספר, קשה להשתחרר מן התחושה של קאטאסטרופה מתקרבת שהרומאן של בורשטין כופה על קוראיו. קשים במיוחד הם דברי המספר הנעלם, כבר בפרק השני של הספר, המתאר את כיכר השוק של העיירה:

הילצערנע היזער שטייען מיט קוימענס, ווי אינגעשפּאַרטע ציגן, אויסגעשטעלט אַרום דעם מאַגיסטראַט און ווערן צערונען אין זיינע שאַטנס. אַ ליאַדע מינוט וועט דער מאַגיסטראַט זיך צעבריקעווען און צעטרעטן די היזלעך. די ווענט וועלן פּלאַצן, די דעכער אינפֿאַלן און באַגראַבן אונטער זיך לעבעדיקע מענטשן... (עמ' 14)

לקורא בימינו מצלצלים הדברים כנבואה שחורה, שהתקיימה כ'פאטום' שלא היה ממנו מנוס. אחרי מלחמת העולם הראשונה נהגו האיכרים לאסוף בסביבותיה של בלוינע-טשובין-סמולין עצמות של חללים שנחשפו מקברייהם:

אין האַרבסט, ווען עס כאַפֿן זיך אויף רייסנדיקע ווינטן, וואַלגערן זיך אויף די אַפּגעשניטענע פֿעלדער אויסגעטריקנטע, מענטשלעכע ביינער. פּויערן קלייבן זיי צונויף אין זעק, מאַלן אויף האַנט (מילן)³⁵ און מיסטיקן מיט זיי די ערד (עמ' 3).

ההיסטוריה חזרה על עצמה. עתה משביחות גופותיהם ועצמותיהם של יהודים את הקרקע במרחביה של פולין שנותרו ללא יהודים בעירותיה.

ה

העיון ברומאנים של בורשטין עלול בכל זאת לעורר את בעית מהימנותם של דברים, שמעיקרם הם בדיוניים, כמקור היסטורי שניתן לסמוך עליו. לא לגבי כל רומאן קיימת האפשרות לאמת את המסופר בו כעדות בעלת תוקף. אפשרות כזאת קיימת, לפחות באופן

35 במקור בטעות 'שטיינער'. תוקן על פי המהדורה המוסקבאית.

חלקי, לגבי הרומאנים של בורשטין, וניתן לגזור ממנה גזירה שווה לא רק לגבי דרך הכתיבה שלו עצמו; אלא ככל הנראה לגבי רובם של הרומאנים 'הריאליסטיים' בידיש, העוסקים בחיי היהודים בפולין בין שתי מלחמות העולם, כפי שהוצגו הדברים בהערות המכלילות בפתח דברי.

בערב ספרותי שהתקיים בווארשה עם הופעתו של הרומאן 'גורל' השמיע מחברו הודאה אישית, שחשפה את הרקע לכתיבת שני ספריו הראשונים.³⁶ בורשטין סיפר פרטים על נסיבותיו האישיים, שהביאו אותו לכתיבה ושמצאו את דרכם לספריו. עוד בצעירותו נעתק בורשטין מסביבתו הטבעית בעיירה וגדל בקרב יהודים מתבוללים, שהתרחקו מדעת מיהדותם ושבחלקם אף התנצרו. יחד עם רגשי התודה כלפי מטיביו מן הסביבה הזאת חש בורשטין 'שנקרעים החוטים שקשרו אותו אל ביתו ואל היהודים'. משפחתו היגרה מפולין לארץ רחוקה, אך הוא עצמו 'לא רצה ולא יכול להיפרד מפולין'.³⁷ אף על פי שלא נותר קרוב משפחה בעירתו, הוא חש כלפיה משיכה נוסטאלגית חזקה:

וואָס מער איך בין איינגעוואַקסן אין דער פֿרעמדער סביבֿה אַליך שטאַרקער האָט עס מיך געצויגן צוריק אַהיים. כ'האָב געפֿילט, אַז כ'דאַרף עפעס טאַן פֿאַר זיך, מיין לעבן זאָל זיין אויפֿריכטיק און באַקומען אַ זין. דעמאָלט, דאָס איז געווען די צייט פֿון דער אַזוי גערופֿענער 'גראַבטשינע', איז צו מיינע אויערן דערגאַנגען אַ דערשטיקטער וויי פֿון מיין שטעטל.

בורשטין נענה לקריאת הכאב של עיירתו וחזר אליה. הוא לא מצא בה מה שנטש בילדותו: לעומת זאת:

שפֿלות, הכנעה און געבראַכנקייט האָבן באַהערשט דאָס ייִדישע לעבן און איבער דעם אַלעם האָט זיך געטראָגן די שרעק פֿאַר דעם אומבאַקאַנטן און פֿרעמדן מאָרגן.

מסתבר, אפוא, שהספר על פלוינע אינו אלא תגובה אקטואלית של מי שהיה בין-בית במקום ההתרחשויות. המחבר עצמו ראה בו מעין החזרת חוב לעיירתו בשפלותה בימי גראבסקי. בסיומו של אותו נאום בווארשה קשר בורשטין את שני ספריו הראשונים קשר מהותי הדוק:

פלוינע און גורל זענען ביידע זייטן פֿון דעם זעלבן מעדאַל. ווען איך האָב געשריבן גורל האָבן זיך אַריינגעריסן טענער פֿון פֿלוינע. די ייִדישע אַסימילירטע אינטעליגענען

36 מ' בורשטין, ווי אזוי איך האָב אָנגעהויבן שרייבן, ליטעראַרישע בלעטער, 1936, גיל' 10, עמ' 151.
37 על משפחתו של יעקב פשבורסקי, נפש פועלת ברומאן 'גורל', מסופר: 'ערגעץ ווייט אין לאַנדאָנער ווייטשפעל וווינען זיינע עלטערן, עמיגראַנטן וואָס זענען אויסגעוואַרצלט געוואָרן פֿון זייער היים' (עמ' 152). אין זה אלא אחד הפרטים האוטוביוגרפיים הכוללים של בורשטין שהושלכו על דמות בדיונית ברומאנים שלו.

און דאָס פֿאַלקסטום זענען איצט גלייך. עם האָט זיי אויסגעגלייכט די ייִדישע טראַגישע ווירקלעכקייט. איין גורל שוועבט [איבער] אַלע.

ביחס לרומאן 'גורל' מפרשים דבריו של בורשטין את פנייתו אל התקופה שלפני מלחמת העולם הראשונה, שבה מצא אישור מוקדם לכשלונה של אידיאולוגית ההתבוללות הפולנית, כישלון שככל הנראה חש על בשרו. המבקר והסופר י"י טרונק פקפק במהימנותם של דבריו של בורשטין על חיי היהודים המתבוללים וטרקליניהם כפי שתוארו ברומאן 'גורל':

אין גורל האָבן מיר ס'ערשטע מאָל אין דער ייִדישער ליטעראַטור אין פּוילן דאָס לעבן פֿון די אַסימילאַטאָרישע סאַלאַנען. עס זעט אויס, אַז מ' בורשטין איז קיין מאָל אינעווייניק אין די דאָזיקע סאַלאַנען נישט געווען. ער האָט פֿון דרויסן אַריינגעקוקט אין די רייך באַלויכטענע פֿענצטער. דעריבער קומט ער דאָ טייל מאָל אויס אַ ביסל נאַיוו.³⁸

ייתכן שהצדק עם טרונק בכל הנוגע לאהבות, הבגידות וההרפתקאות של אנשי החברה הגבוהה, המתוארות ב'גורל' בהרחבה יתירה, אך בצורה בלתי משכנעת ורדודה.³⁹ עם זאת נראה שאין מקום להטיל ספק בנכונות דבריו של בורשטין בכל הנוגע לבעייתיות יהדותם של המתבוללים, לתגובותיהם על המתרחש בסביבתם היהודית הקרובה ולמגעייהם וחרדותיהם מחוץ לסביבה היהודית. הדברים מסתברים מן הביוגרפיה של הסופר, שככל הנראה היה ילד טיפוחם של אנשי החברה הזאת והכירם מקרוב.

אישור מאלף ביותר אנו מוצאים לכך בדברים נוספים של מיכאל בורשטין, שבהם חשף את האישיות המציאותית ששימשה לו כדגם לעיצוב האישיות של ראש המתבוללים ודברם — נורכרט יאנאש בספרו 'גורל'. מאחורי הדמות הבדיונית הזאת של המתבולל, שבסופו של דבר התנצר, ניתן להכיר בקלות את ד"ר הנריק נוסבאום (1849–1937), שאחרי מותו פרסם בורשטין הספר אוהד, הנושא את הכותרת 'אביר ההתבוללות', בכתב-עת בידיש. פרטים

38 י"י טרונק, די ייִדישע פּראָזע אין פּוילן אין דער תקופֿה צווישן ביידע וועלט־מלחמות, בוענאָס־אייירעס 1949, עמ' 90. והשווה לעומתו את דבריו של " באשעוויס על רומאן זה לעיל (הערה 14): 'בורשטין האָט אין דעם ראָמאַן אַרויסגעוויזן געניטשאַפט אויף אַ געביט, וווּ ייִדישע שריפטשטעלער זענען געוויינלעך הינטערשטעליק. ווען ער באַשרייבט אונדז אַ סאַלאַן, אַ שלאָס, אָרער אַ בילדער־גאַלעריע, האָט מען דעם איינדרוק, אַז ער איז דאָרטן אַן אייגענער.'

39 המבקרים, שבררך כלל העריכו את הרומאנים של בורשטין, לא נמנעו מלהדגיש פגמים בולטים בהם מבחינת עיצובם האמנותי. כך למשל כתב באשעוויס בביקורת הנ"ל על 'גורל': 'עס איז געשריבן עלעגאַנט, מיט אַ חוש פֿאַר מאָס. אָבער דאָך איז עס קינסטלעריש נישט רייף. וראה גם את דבריו על 'בני די טייכן פֿון מאַזאָויע', המובאים להלן, בהערה 41.

מהותיים רבים ברומאן מתאימים למסופר בהספד, ופרטים רבים בהספד מתיישבים יפה עם המאמר על נוסבאום, שפורסם לפני שנים מספר במילון הביוגראפי הפולני.⁴⁰ לא תמיד ניתן לאמת דברים בספרות בדיונית לפי מקורות חיצוניים. במקרה של בורשטין עלה הדבר לפחות באופן חלקי. דומני, שאפשרות זאת מתירה הנחה בסיסית של מהימנות תיאוריו בכללותם, להוציא אולי את העלילות הרומאניסטיות המובהקות שמלכתחילה, לפי עצם טיבן, לא נוצרו לשם תיעוד. בכל אחד משלושת הרומאנים שנדונו כאן העניק לנו בורשטין תמונה חיה למדי של החברה היהודית בעיירה בתקופות המרתקות את תשומת לבו של ההיסטוריון של יהדות פולין. אין לחפש בספריו של בורשטין גילויים מרעישים על התקופות המתוארות בהם, מסוג הדברים המצויים בספרות המחקרית. אך גם ההיסטוריון המנוסה ימצא בוודאי ברומאנים אלה את המגע האנושי הרוטט החסר לו בתעודות למיניהן, ומעל לכול את תחושותיו הברזמניות של עד רגיש למתרחש סביבו.⁴¹ ואין כל ספק שמבחינה זאת מהווים ספריו של בורשטין, וכן כתבי סופרי יידיש אחרים בפולין בין מלחמות העולם, נכס חשוב ביותר.

40 מ' בורשטין, 'דער ריטער פֿון דער אַסימילאַציע (צום טויט פֿון דר' הענריק נוסבאום)', ליטעראַרישע בלעטער, 1937, גיל' 11, עמ' 173; T. Ostrowska, 'Nusbaum (Nussbaum) Henryk', *Polski Słownik Biograficzny*, XXIII, Wrocław — Warszawa — Kraków-Gdańsk 1978, pp. 412-414. כמוכן, בעלת הערך הפולני על נוסבאום לא ציינה כביבליוגראפיה את ההספד של בורשטין ביידיש ולא ידעה שברומאן שלו ביידיש מופיע נוסבאום כדמות ראשית.

41 בהמשך לדבריו של ווייניג על האופי האקטואליסטי המובהק של 'בני די טייכן פֿון מאַזאָויע', שצוטטו למעלה (בהערה 34), כדאי להביא כאן גם דברים מקבילים של 'באשעוויס מתוך ביקורתו על אותו הספר: 'דער שטאַף מיט וועלכן דער מחבר האָט זיך באַנוצט, איז פֿאַר אים צו אַקטועל, צו נאַענט. עס פֿעלט דיסטאַנץ און פּערספּעקטיוו. די געשעענישן זענען גענומען אין פּראַצעס פֿון ווערן, בערגסאַניש גערעדט. בני די טייכן פֿון מאַזאָויע איז גיכער אַ צעוואַרפענע כראַניק, אַ דאַקומענט פֿון דער צייט, ווי אַ ראַמאַן...' (די צוקונפט, אפריל 1939, עמ' 244. ההדגשה שלי). דוקא ביקורת כזאת מורה על ערכם של הרומאנים כעדות היסטורית ישירה.

התשקנים נאלצו להשתמש בכל כשרונותיהם, כדי למלאות את החללים הריקים ולשמור על מהלכה התקין של התצוגה.
 בדרך כלל היו השורות הראשונות שמחירן יקר יותר
 ... עומדות ריקות בעירות הקטנות... 158
 אולם גם המקומות הזולים יותר לא תמיד היו תפוסים. הקהל הצטופף בדרך כלל בספסלים האחוריים. לעתים קרובות שאלו את עצמם אם
 ... להתחיל לשחק... [משום שההכנסה] בקושי כיסתה את ההוצאות... 159
 ולעתים רחוקות ביותר אפשר היה לחסוך פרוטה לשעת-הדחק.

סיכום

הפרווה היהודית בתקופת שבין שתי מלחמות העולם היא מקור חשוב לתולדות היישוב בפולין. הסופרים שיקפו את חיי היום-יום בקהילות לאין-ספור, את העליות והירידות, את השמחות והייסורים ואת המאבק לעצם הקיום של יהדות פולין. הספרות איפשרה לשחזר תמונה של העבר הקרוב בגבולות האמת, מבוקרת על-ידי מקורות היסטוריים.
 מאבקו של התיבוץ היהודי בפולין להתגבר על כל המכשולים מבלי לאבד את אמונתם וזכותם לחיי חופש וכבוד, הוא קו הראוי לציון בתולדותיו. אפשר להניח כי אחת התקופות העשירות בתולדות יהדות פולין היתה התקופה שבין שתי מלחמות-העולם.
 הסופרים היו חלק אינטגרלי של העם שממנו יצאו. רקעם החברתי הקנה להם מבט מקיף בחיי היום-יום של הפרט והכלל היהודי. הסופרים שימשו את עמם ועודדו אותו באמונה כי "סוף-סוף ישתנו הדברים לטובה". המגפה ההיטלראית שמה לאל את כל התקוות.

158 דרייקורס, 80.
 159 שם, 82.

נספח א

רשימת ספרי פרווה שהוזכרו במאמר

- זעקס-און-דרייסיק קאנקורס-נאוועלען און ערצעהלונגען, פערלאג "אונגן לעבען", וארשה 1929 (להלן: נאוועלען).
- אליצקי, ל' - אין אן אַקופירט שטעטל, וארשה 1924.
- אפאטאש, י' - ארום די חורבות, געקליבענע שריפטן, VII, וילנה 1926.
- אש, ש' - חורבן פוילן, דאס בוך פון צער, געקליבענע שריפטן, VI, ניו-יורק 1921.
- ווארשע, פארן מבול, II, וארשה 1937.
- בורשטיין, מ' - איבער די חורבות פון פלוינע, וילנה 1931; גם בואנוס איירס 1949.
- ביי די טייכן פון מאזאָויע, וארשה 1937.
- בזשעושינסקי, א' - "זיין שוואַגען ליעד", נאוועלען, ווארשה 1929.
- בלאנקענשטיין, ה' - "רייזעלעך", נאוועלען...
- בערגער, ה' - שטובען און גאסען, וארשה 1935.
- בערלינסקי, ש' - ירושה, בואנוס איירס 1946.
- גורליאל, ש' - "עזריאל", נאוועלען...
- דרייקורס, ל' - קוליסן, וארשה 1930.

- האלטער, מ' - מיר גרייטען זיך, וארשה 1937.
- האַראַנטשיק, ש' - פארפלאנטערטע וועגען (צווישן די חורבות פון יידישן לעבן), וארשה 1924.
- זומפ, וארשה 1931.
- ווינדער, י' - "ליעבע און ברויט", נאוועלען.
- ווייסענבערג, י' מ' - געקליבענע שריפטן, ניו-יורק 1954.
- זינגער, י' י' - די ברידער אשכנזי, ניו-יורק 1951.
- טירמאן, מ' - "רחמנות", נאוועלען...
- יאקאָבי, ד' - "דער לעצטער פון דער משפחה 'ביושער'", נאוועלען...
- יורבארסקי, י' - "געוואלד וואס טהוט מען", נאוועלען.
- לעוו, ל' - "ביים ברונעם", נאוועלען...
- לערער, י' - מיין היים, בואנוס איירס 1948.
- מיפעלעוו, ב' - "הינטער א וואַגען מיט קויהלען", נאוועלען...
- מלאך, ל' - אלטערס יונגע יאהרען, וארשה 1934.
- סמאלאזש, י' - היים און פרעמד, לודז' 1934.
- סעגאלאוויטש, ז' - דער לעצטער לאַדזשער ראַמאן, וארשה 1939; גם בואנוס איירס 1951.
- עלישקעוויטש, ב' - "פליכט", נאוועלען...
- פארבאָ, ל' - "גאָדל", נאוועלען...
- פוקס, א' מ' - אונטער דער בריק, וארשה 1924.
- פיש, י' - "דער אָנהויב", נאוועלען...
- קאנאָאָוסקי, א' - יוביליי שריפטן, פארלס 1951.
- קאָזינע, א' - שטארקע און שוואכע, 2 כרכים, בואנוס איירס 1954.
- קאַרן, ר' - ערד, וארשה 1936.
- קלארער, ש' - "דער גרוש", נאוועלען...
- ראַבאָ, י' - די גאס, וארשה 1928.
- ראַשקין, ל' - די מענטשן פון גאדלבוזשען, וארשה 1935.
- שניידערמאן, ש' ל' - "ליזא שענברויך", נאוועלען...
- שלעוין, ב' - צווישע ווענט, וארשה 1933.

נספח ב

מבחר ביבליוגראפיה של עבודות מחקר הנוגעות לנושא

- ברגר, ל' - "המבנה הסוציאלי של יהדות פולין (1918-1939)", בית ישראל בפולין, ישראל היילפרין (עורך), א, ירושלים תש"ח, 200-215.
- לעשצ'ינסקי, א' אויפן ראנד פון אַפגרונט, פון יידישן לעבן אין פוילן, 1927-1933, בואנוס איירס 1947.
- מארק, מ' - "דער ווירטשאפטלעכער קריג קעגן יידן אין פוילן", היינט, יוביליי-בוך 1908-1928, וארשה 1928.
- פרידמאן, פ' - "די נייעסטע געשיכטע פון יידן אין פוילן", היינט, יוביליי-בוך, 1905-1938, וארשה 1938.
- שולמאן, וו' - "אין די יאָרן פון דער ערשטער וועלט-מלחמה, 1914-1918" די יידן אין פוילן, א, ניו-יורק 1946, 742-890.
- שיפער, י' - "די פראַבלעמען פון פראָדוקטיוויזירן די יידישע מאסן אין פוילן", היינט, יוביליי-בוך, 1908-1938, וארשה 1928.

property that had been alienated during the war. The Committee had also to deal with internal organisational matters in order to adjust its structure to the demographic conditions in the postwar Polish Jewish community. It consisted of representatives of Jewish political parties and other groups, with the Communists gradually assuming a dominant role.

The Organising Committee of Polish Jews in the Soviet Union, which was formally associated with the Union of Polish Patriots, was charged with the welfare of the largest group of the remnant of Polish Jewry. It coordinated distribution of relief shipments from abroad and endeavoured to facilitate the location of relatives. It also served the political interests of its Soviet and Polish Communist patrons, helping to mobilise worldwide Jewish public opinion in favour of the new Polish government. When the Soviets first raised the possibility of repatriating Polish citizens who had spent the war years in the USSR, the Organising Committee lobbied for inclusion of Jews in the repatriation programme. The Organising Committee thought that once the repatriation was underway, it would be able to assume the leadership of all of Polish Jewry. However, eventually it found that the Central Committee in Warsaw had already succeeded in establishing a leadership position for itself.

The American Federation of Polish Jews played a central role in mobilising economic assistance for the survivors in Poland. It also initiated the creation, in May 1945, of a World Federation of Polish Jews, which disposed of a rehabilitation fund of 5 million dollars. Because of its position as a major financial underwriter of renewal efforts, the Federation at first demanded a substantial voice in determining the shape those efforts would take. But Soviet and Polish opposition forced it to retreat from this position.

By mid-1945 it was clear who would determine the direction of efforts to rebuild Polish Jewish life.

REACTIONS TO ANTISEMITISM IN POLAND IN THE NOVELS OF MICHAEL BURSZTYN

By Chone Shmeruk

Three novels have come down to us as part of the literary legacy of Michael Bursztyn (1897-1945): *On the Ruins of Ployne* (1931), *Fate* (1935), and *By the Rivers of Mazovia* (1937). These three novels deal with intervals of especially intense antisemitism in the modern history of the Jews in Poland.

Fate depicts the tension between Jews and Poles during the elections to the Russian Duma in 1912, when the Jews backed the Polish Socialist candidate Eugeniusz Jagiełło. The description of events in this book is carried through to

the First World War. *On the Ruins of Ployne* is devoted to the period of rising tax pressures in the 1920s commonly known as the "Grabski decrees." And in *By the Rivers of Mazovia* Bursztyn deals with the period of the anti-Jewish 'excesses' following Piłsudski's death. This is an explicit, immediate response to the pogroms in Przytyk, Mińsk Mazowiecki, and other places in 1936.

The action in all three novels is concentrated in small towns in the vicinity of Warsaw. They evoke galleries of characters that represent various classes and ideologies in their reactions to Polish antisemitism. In *Fate* expression is given to the failure of the traditional camp and the assimilationist movement. In *On the Ruins of Ployne* immigration to Palestine is depicted as the only solution to the Jewish problem, while in Bursztyn's third book a Polish-based solution appears as the sole option in a situation where no other real possibilities present themselves. A sense of inescapable catastrophe hovers over this book.

The connection between Bursztyn's novels and the reality they depict is confirmed by the author's direct statements about his works. Bursztyn indicated that the prototype for the assimilationist character in *Fate* was Dr. Henryk Nussbaum (1849-1937). Criticism of Bursztyn's novels has also emphasised his tendency towards quick reactions to immediate events.

Michael Bursztyn was an altogether typical representative of Yiddish literature in interwar Poland, which frequently had occasion to respond to contemporary reality. As a result, this literature has a definite documentary value for today's historians of that period.

WŁADYSŁAW SCHLENGEL— A POET IN THE WARSAW GHETTO

by Ruth Shenfeld

The poet Władysław Schlengel, who is best known for his Polish-language poems written in the Warsaw ghetto, began his literary career during the 1930s as a writer of light verse for Warsaw's literary nightclubs. At the same time Schlengel published poems in the Jewish newspaper *Nasz Przegląd*, writing about Jewish characters from the Polish capital's poor neighbourhoods and lashing out against fascism and antisemitism. In the ghetto he worked first for the literary cabaret *Sztuka*, where he wrote the texts for the club's 'living newspaper.' During the time of the deportations and mass killings he worked in a brush factory located in the ghetto, and he wrote poems that were read aloud in the workshops and at private gatherings. The poems were copied and passed from hand to hand. This turned Schlengel into a folk poet, and the Jews of the